

Археология

Такім чынам, пад час археалагічных разведак былі выяўлены тапаграфічныя сляды ўзвозаў на шэрагу гарадзішчаў Міжрэчча Дзісны і Ушачы. Дакладна можна сказаць, што ўзвозы былі добра ўмацаваны. Візуальна, валы, якія абараняюць узвозы, прасочваюцца на гарадзішчах Шчаўкуны, Старыя Зябкі, Паддубнікі. Былі распаўсяджены ўзвозы з боку ракі (Перавоз, Брыкіці). А таксама асобнай катэгорыяй выступаюць узвозы з селішча на гарадзішча (Старыя Зябкі, Брыкіці). Распрацоўка дадзенай тэмы раскрые больш широка тэму грамадскага і ваеннага жыцця насельніцтва гарадзішчаў і фарміравання абарончых умацаванняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Егорейченко, А.А. Культура штрихованной керамики / А.А. Егорейченко. – Минск: БГУ, 2006. – 207 с.
2. Мітрафанаў, А.Р. Падсвільскі пасялковы савет. Гарадзішча / А.Р. Мітрафанаў, І. Свіла // Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць / Рэдкал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Бел. Сав. Энцыкл., 1985. – С. 238.
3. Харитонович, З.А. Городище Поддубники / З.А. Харитонович // Памятники эпохи железа и средневековья Беларуси. Материалы по археологии Беларуси. К 60-летию О.Н. Левко. – Минск, 2007. – № 14 – С. 54 – 85.

ГІСТОРЫЯ ДАСЛЕДАВАННЯ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ПОМНІКАЎ ЭПОХІ СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ Ў БАСЕЙНЕ Р. БЯРЭЗІНЫ

*канд. гіст. навук, дац. В.І. КОШМАН
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск)*

*Прадстаўлены асноўныя вынікі гісторыі даследавання археалагічных помнікаў эпохі Старажытнай Русі ў басейне р. Бярэзіна. Падрабязна асвяляюцца этапы вывучэння помнікаў X – XIII стст., па-
чынаючы з пачатку XIX ст. і да пачатку XXI ст., выдзяляюцца этапы гэтага вывучэння, прыводзяцца
асноўныя дасягненні кожнага з этапаў.*

Уводзіны. Першыя звесткі аб даследаваннях археалагічных помнікаў X – XIII стст. басейна р. Бярэзіна сустракаюцца ў XIX ст. Вядома, што ў 1818 – 1820 гг. З.Я. Даленга-Хадакоўскі актыўна займаўся пошукам і сістэматызацыяй гарадзішчаў і курганных могільнікаў у Еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, у тым ліку і на тэрыторыі сучасных Бабруйскага і Кіраўскага раёнаў [1, с. 41 – 46]. В.Ф. Капыцін мяркуе, што даследчык пры інтэрпрэтацыі гарадзішчаў у якасці свяцілішчаў выкарыстоўваў звесткі аб гарадзішчы-свяцілішчы Любонічы (мясцовая называ «Дзяўчая Гара»). Даследаванне гэтага помніка ў канцы 1990-х гг. адзначана сведчыць аб сакральным харцяры гарадзішча [2].

У XIX ст. даследчыкі яшчэ мала цікавіліся рэшткамі паселішчаў (гарадзішчаў, селішчаў) і не ўяўлялі якія вялікія аўтэнтычныя змяшчаюць іх культурныя слай. Наяўнасць звестак аб раскопках багатых скіфскіх курганных пахаваннях на тэрыторыі Украіны і пахаваннях вікінгаў на тэрыторыі Паўночнай і Заходнай Еўропы падштурхнувалі мясцовых памешчыкаў і аматараў-навукоўцаў да раскопак курганных некропаляў у сваіх маёнтках. З гэтага часу і на працягу ўсяго XIX і пачатку XX стст. атрымала распаўсядженне менавіта «курганская археалогія», мэтай даследавання якой з'яўлялася здабыванне «археалагічных старажытнасцей», а ў далейшым ставіла пытанні пра храналагічную і культурную атрыбуцыю здабытых матэрыялаў.

А між тым вялікая колькасць курганаў на беларускай зямлі ўражвала вандроўнікаў. Так у 1815 г. праз Беларусь праезджаў нерэхтскі памешчык А.К. Башняк, які пакінуў апісанне свайго падарожжа [1, с. 23 – 24]. Яго шлях пралягаваў у тым ліку і праз сучасныя Асіповіцкі і Бабруйскі раёны. У сваіх дзённіках ён апісваў не толькі навакольную мясцовасць і сялянскі быт, але і пакінуў шэраг звестак пра археалагічныя помнікі. А.К. Башняк адзначаў, што курганы з розных мясцовасцей маюць розную велічыню, што самыя высокія насыпы часцей за ўсё сустракаюцца паміж р. Свіслач і р. Галынка. Таксама ім узгадваюцца і крэпасныя валы (відаць гарадзішчы – В.К.).

У 1830 – 1850-я гг. актыўную дзеянасць па вывучэнні археалагічных старажытнасцей Цэнтральная Беларусь разгарнулі браты К.П. і Е.П. Тышкевічы. К.П. Тышкевіч абследаваў шмат гарадзішчаў і замчышчаў у Мінскай губерні, раскопаў каля 200 курганаў, у асноўным на Лагойшчыне па р. Гайна (правы прыток р. Бярэзіны) [3]. Ён зрабіў спробу класіфікацыі курганаў, сярод якіх выдзеліў «курганы асобныя», «курганы ў групах», «курганы вартавыя», «курганы прыдарожныя, пущевыя» і «курганы грабавыя» і гарадзішчаў, якія ён падзяляў на «умацаваныя замкі», «ахвярныя гарадзішчы» і «акопы-судзлішчы». К.П. Тышкевіч зрабіў важныя выসновы аб асаблівасцях пахавальнага абраду, звярнуў увагу на ганчарныя клеймы і асобныя катэгорыі знаходак.

Вывучэннем курганных могільнікаў займаўся і Е.П. Тышкевіч [4, 5]. Маюцца звесткі што ім было раскопана каля тысячы курганаў [6, с. 32]. Уздел у раскопках курганаў, а магчымы і самастойныя археалагічныя даследаванні ў Барысаўскім і Ігуменскім паветах праводзілі разам з братамі Тышкевічамі

А.К. Кіркор і М.М. Турбін [1, с. 70, 119 – 120]. Е.П. Тышкевіч стваральнік Віленскага музея старажытнасцей і Археалагічнай камісіі пры ім (1855 – 1865 гг.). Большая частка археалагічных калекцыі братоў Тышкевічаў, якая захоўвалася ў Лагойску і Вільні была страчана, частка захоўваецца ў Варшаўскім дзяржаўным археалагічным музеі. Пэўная колькасць матэрыяла была апублікавана Л.Д. Побалем [7]. Апошнім часам большая частка археалагічных калекцыі, якая паходзіць з тэрыторыі Беларусі, пачала апрацоўвацца і публікавацца. Маюцца сярод іх і матэрыялы з раскопак братоў Тышкевічаў [8].

Карыснай дапаможнай крыніцай па вывучэнні старажытнасцей басейна р. Бярэзіны з'яўляецца апісанне падарожжа П. М. Шпілеўскага (пачатак 1850-х гг.) [9]. Ён неаднаразова ўзгадвае Барысавы камяні, старажытныя Вітаўтавы і Баторыевы дарогі, курганы, гарадзішчы, замчышчы і г.д. [9, с. 106 – 110, 180 – 182, 184 – 188]. Аднак азнямленне з яго назіраннямі схіле да думкі, што шэраг дадзеных прыведзены аўтарам паводле К.П. Тышкевіча.

У 1870-я гг., па ініцыятыве Д.Я. Самаквасава, праз Цэнтральны статыстычны камітэт па губерніях Расійскай імперыі былі разасланы анкеты па збору сведчанняў аб курганах і гарадзішчах у наваколлі. Шматлікія сведчанні аб помніках X – XIII стст. змешчаны ў «Сведэніях о городищах и курганах Минской губернії» (1873 г.), якія да апошняга часу захоўваюцца ў Інстытуце і музеі антрапалогіі МДУ¹². Па сённяшні дзень інфармацыя аб археалагічных помніках, собраная ў 1870-я гг., з'яўляецца важнейшай крыніцай пры складанні рэестраў помнікаў і баз дадзеных [гл. напрыклад, 10, с. 151 – 243, археологіческія памятнікі на територыі дреговичей].

У 1875 і 1883 гг. Г. Саподзька даследаваў курганы ў Ігуменскім і Барысаўскім паветах [11]. Шырокія працы былі праведзены па курганным могільніку каля в. Мурава Ігуменскага павета (зараз Бярэзінскі раён). Ён распрацаваў сваю класіфікацыю курганаў, пад час раскопак вывучаў іх пабудову, рабіў замалёўкі, складаў табліцы і планы.

Масавы пісьмовы збор звестак пра археалагічныя помнікі, які актыўізаваўся ў 1890-я гг., абумовіў неабходнасць складання археалагічных карт. Вядома, што Е.Р. Раманавым была складзена карта Магілёўскай губерні, А.П. Смародскім і Г.Х. Татурам – Мінскай. На жаль, яны так і не былі выдадзены [12, с. 14 – 15].

Трэба адзначыць, што менавіта ў 1880 – 90-я гг. раскопкі курганоў сталі адным з заняткаў мясцовых памешчыкаў, а інфармацыя аб гэтых раскопках і атрыманых матэрыялах даволі рэдка прасочвалася ў друк. Стымуліраваўся гэты працэс своеасаблівай «модай» на калекцыяніраванне розных відаў старажытнасцей (манет, вырабаў з каляровага метала, камня і інш.), для чаго мясцовыя памешчыкі і праводзілі раскопкі курганоў на сваіх землях.

Адным з даследчыкаў, які праводзіў масавыя раскопкі курганоў і адначасова з'яўляўся апантаным калекцыянерам быў Г.Х. Татур [13, 14]. Па яго ініцыятыве і цыркулярнаму прадпісанню мінскага губернатара па Мінскай губерні былі разасланы спецыяльныя анкеты, у якіх валасныя пісары і настаўнікі народных вучылішчаў заносілі звесткі пра вядомыя ім археалагічныя помнікі [15]. На аснове гэтых звестак Г.Х. Татур і складаў археалагічную карту Мінскай губерні. Пачынаючы з 1874 г. ён праводзіў масавыя археалагічныя раскопкі ў Мінскай губерні. Устанавіць колькасць раскапаных курганоў, методыку раскопак і тым больш наменклатуру знаходак не ўяўляеца магчымым. Яго сучаснікі неаднаразова ўказвалі на недастатковую навуковую і метадычную падрыхтоўку даследчыка. Так, напрыклад, толькі ў 1891 г. Г.Х. Татур раскапаў 60 курганоў каля в. Дулебы і 60 курганоў каля в. Неганічы (Няюнішчы), некалькі дзесяткаў курганоў каля в. Палілеёўка, у наваколлях г. Беразіно, в. Калюжыцы, Курганне і інш (Ігуменскі павет) (сучасныя Барысаўскі, Бярэзінскі, Чэрвенскі раёны). Між тым нават павярхояўнае апісанне аўтарам шэрагу знаходак і візуальных прыкмет помнікаў (форма і памеры) і зараз уяўляюць значную цікавасць для даследчыкаў. Так Г.Х. Татур указваў, што ў Мінскай губерні ў найбольшай колькасці гарадзішчы сустракаюцца па цячэнні р. Бярэзіны і яе прытоках, асабліва на іх правых берагах. Важныя сведчанні даследчыка датычацца гарадзішча ў в. Дулебы (Бярэзінскі раён)¹³. Аўтар спасылаецца на паданне аб наяўнасці горада на месцы гарадзішча і прыводзіць апісанне знайдзенага там крыжа-энкалпіёна (мяркуючы па апісанню ён можа датавацца XIV ст.). Г.Х. Татур прыводзіць свае назіранні над формай курганных насыпаў у розных рэгіёнах. Ён адзначаў, што па цячэнні р. Бярэзіна часцей сустракаюцца курганны конусападобны, востраканечны і чатырохвугольны формаў. Ім таксама звернута ўвага і на наяўнасць у вярхоўях р. Бярэзіна т.зв. «валікаў», відаць доўгіх курганоў, а таксама на розныя мясцовыя назвы курганоў («валатоўкі», «стаўпавыя горы»).

Значным недахопам прац Г.Х. Татура з'яўляецца адсутнасць канкрэтных апісанняў курганных комплексаў, хаця даследчыку трапляліся і багатыя пахаванні з утрыманнем маністаў з бронзавых і срэбраных пацерак (зяністая ажурныя «дрыгавіцкія» пацеркі (?), шкляныя і сердалікавыя пацеркі, крыжыкі і нават рэшткі шоўковай тканіны [14, с. 121, 146; 13, с. 116].

¹² Паводле інфармацыі В.Ф. Капыціна адзіны экземпляр быў узяты Л.Д. Побалем і не вернуты

¹³ Гарадзішча і селішча цалкам знішчаны ў канцы 1970-х гг. і абы ім цалкам адсутнічае інфармацыя (памеры, магутнасць культурнага слова, культурна-храналагічная атрыбуцыя). Улічваючы наяўнасць вялікага курганных некропаля ў наваколлі вёскі (больш 200 насыпаў) гэты комплекс уяўляе бы значную цікавасць для даследчыкаў.

Археалогія

У 1885 – 1890-х гг. М.П. Авенарыус займаўся раскопкамі курганаў у Барысаўскім павеце. Асабліва цікавы матэрыял быў атрыманы пад час даследаванняў каля в. Эсьмоны, дзе ён, пасля аматарскіх раскопак Шыманоўскага, у 1887 г. зафіксаваў тры курганныя могільнікі. Частка з курганоў была абліздана камянімі, а ў другім і трэцім могільніках ім былі выяўлены пахаванні ў сядзячым стане. Сярод пахавальна-га інвентару вядома ўнікальная срэбаная завушніца, шматлікія прывескі і пацеркі [16, с. 42 – 43; 1, с. 139 – 140]. Разам з М.П. Авенарыусам раскопкамі курганоў у Эсьмонах займаўся У.Г. Краснянскі [1, с. 140, 161].

На 1890-я гг. прыпадае дзеянасць У.З. Завітневіча [17, 18, 19, 20]. З мэтай удакладнення летапісных паведамленняў аб расселенні дрыгавічоў ім было даследавана каля 700 пахаванняў у 82 курганных могільніках басейну Прыпяці, Дняпра, Бярэзіны, вярхоўях Нёмана. На матэрыялах даследаванняў 647 курганных насыпаў у Мазырскім, Рэчыцкім і Бабруйскім паветах Мінскай губерні даследчыкам былі зраблены працэнтныя падлікі тыпаў пахавання (крэмациі, інгумациі на гарызонце і ў яме). Яму належыць першая спроба гістарычнай інтэрпрэтацыі археалагічнага матэрыяла дрыгавічоў. Праведзеныя раскопкі і атрыманы матэрыял дагэтуль з'яўляецца найбольш важным для характарыстыкі асаблівасцей іх пахавальнага абраду, матэрыяльнай і духоўнай культуры. Даследаванні праводзіліся на дастаткова высокім для канца XIX ст. метадычным узроўні і ў большасці захаваліся дастаткова поўныя пакурганныя апісанні, але пры адсутнасці графічнай і фатаграфічнай дакументацыі. Даследчык выказаў сваё меркаванне аб эвалюцыі пахавальнага абрада, аднак неправільна вызначыў іх храналагічныя межы. У работах падрабязні апісаны знешні выгляд курганных могільнікаў і асобных курганоў, адзначана залежнасць колькасці курганоў у курганных могільніках ад памераў паселішчаў, зафіксаваны падзел могільнікаў на группы. На падставе распаўсюджвання аднолькавых назваў речак (Бярэзіна Дняпроўская і Нёманская, Свіслач і Іслач, Ольса і Альшанка) выказаў сваё меркаванне наконт шляху расселення славян (Днепр → Бярэзіна Дняпроўская → Свіслач → верхні Неман → Іслач). У.З. Завітневіч зварнуў увагу на частую сустракаемасць у пахаваннях буйных ажурных зернёных бочкападобных металічных пацерак, якія аднёс да этнічна вызначальнай прыкметы дрыгавічоў. Згодна яго назіранням, паўднёвая мяжа іх расселення праходзіла па правабярэжжы р. Прыпяць, усходняя – па р. Днепр і водападзеле Бярэзіны і Друці, паўночная – ад вярхоўя р. Друць у накірунку Барысаў – Заслаўе (фактычна даследчык прыняў мяжу паміж Тураўскім і Полацкім княствамі), заходняя – па вярхоўях р. Шчара да Пінску. Як паказалі далейшыя даследаванні, высновы У.З. Завітневіча па межах расселення дрыгавічоў амаль не прыцярпелі змены.

Разнастайны матэрыял быў атрыманы пад час раскопак Н. Мышанкова у Бабруйскім павеце [21]. Ім даследаваліся круганыя могільнікі каля вв. Каstryцкая Слабада, Макарычы, Кармазы.

У 1915 г. раскопкі ў Барысаўскім павеце Мінскай губерні праводзіў Ю.В. Шавельскі. Матэрыялы яго раскопак захоўваюцца ў Эрмітажы, часткова яны выкарыстаны Г.В. Штыхавым [22, с. 72]. Багаты матэрыял быў атрыманы даследчыкам пры вывучэнні 6 курганоў каля маёнтка Стакашычына (Малое Стакашава, Барысаўскі раён). Знойдзены нажы, вітыя, трохдротавыя і літые бранзалеты, блакітныя рабрыстыя шкляныя пацеркі, бурштынавыя пацеркі, шынныя вітыя грыўны, бронзавыя бразготкі (Шавельскі, фонды Эрмітажа).

Першая сусветная вайна, савецка-польская вайна 1919 – 1920 гг. на пэўны час прыпыніла археалагічныя і гістарычныя даследаванні ў рэгіёне. Гэтым часам можна завяршыць першы перыяд вывучэння археалагічных помнікаў X – XIII стст. у басейне р. Бярэзіна. Ён характарызуецца масавымі раскопкамі толькі адной катэгорыі помнікаў – курганных могільнікаў, назапашваннем матэрылу, паступовай выпрацоўкай метадычных асноў. Даследчыкі яшчэ не ў поўнай ступені ўяўлялі важнасць вывучэння культурных слаёў паселішчаў.

У пачатку 1920-х гг. пачынаецца працэс узнікнення навукова-культурных арганізацый і краязнаўчых гурткоў. Паступова даследаванне старажытных помнікаў пачынае набываць мэтанакіраваны характар, гэтаму садзейнічала адкрыццё ў 1922 г. Інстытута беларускай культуры. У 1923 – 1924 гг. у Інбелкульце была створана гісторыка-археалагічная секцыя, у каstryчніку 1925 г. – гісторыка-археалагічная камісія, рэарганізаваная ў 1927 г. у археалагічную камісію аддзела гуманітарных навук. Дзеянасць гэтых установ сталася магчымай дзяякуючы актыўнай навуковай дзеянасці цэлай плеяды маладых і таленавітых даследчыкаў – А.М. Ляўданскага, А.Д. Кавалені, С.С. Шутава, М.М. Улашчыца, Д. Дружчыца, С.А. Дубінскага і іншых.

Важным крокам па сістэматызацыі археалагічных помнікаў сталі складзеныя І.А. Сербавым т.зв. «апытальныя лісты», якія ў 1924 – 1925 гг. масава рассыпаліся па рэгіёнах¹⁴. Інфармацыя з месцаў аў наяўнасці тых ці іншых адметных гістарычных або археалагічных аб'ектаў, паданнях аў помніках дагэтуль з'яўляецца важнейшай, а часта і адзінай крыніцай інфармацыі пра помнікі ў Ігуменскім, Барысаўскім, Бабруйскім паветах [23, 24, 25].

Актыўізавалася работа краязнаўчых гурткоў па вывучэнню этнографічнай, гістарычнай і археалагічнай спадчыны рэгіёнаў. Цікаласць уяўляе дзеянасць А. Немцава па пошуку археалагічных помнікаў у Асіповіцкай акрузе. Даследчыкам выяўлена і зарэгістравана звыш 20 курганных могільнікаў, шэраг гарадзішчаў і селішчаў у ніжнім цячэнні р. Свіслач, сабраны і апісаны пад'ёмны матэрыял [26].

¹⁴ Разаслана каля 8000 экзэмпляраў

Перыяд 1920-х – пачатку 1930-х гг. быў надзвычай плённы для археалагічнага вывучэння помнікаў басейна р. Бярэзіна. Так, А.М. Ляўданскі правёў археалагічную разведку па Сярэднім Бярэзіне, выявіў мноства археалагічных помнікаў розных эпох, даследаваў некалькі дзесяткаў курганных насыпаў [27, 28, 29]. С.С. Шутаў і М.М. Улашчык правялі разведку па абодвух берагах ніжняга цічэння р. Свіслач і невялікім участку правага берага р. Бярэзіны [30]. Былі абследаваны гарадзішчы Свіслач, Ялізава, Навасёлкі (Паліцкае), апісаны вядомыя і выяўлены новыя курганныя могільнікі. Пад’ёмны матэрыйял з гэтай разведкі дагэтуль захоўваецца ў сховішчах ІГ НАН Беларусі (№ 1168). І.Р. Калодкін і М.М. Канвісараў абследавалі па абодвух берагах р. Бярэзіну ад Барысава да Беразіно [31, 32]. Былі выяўлены, апісаны і часткова даследаваны шэраг археалагічных помнікаў. Такое суцэльнае даследаванне пэўных рэгіёнаў і масавае выяўленне помнікаў стала новай з’явай для беларускай археалогіі і дазволіла перайсці на якасна іншы ўзровень разумення здабытага матэрыйялу і іх навуковай апрацоўкі. Даследчыкі імкнуліся харктарызуваць помнікі ў шырокім тэрыторыяльным і храналагічным дыяпазоне, а таксама звяртаць увагу на дэталёвы культурна-храналагічны падзел археалагічных комплексаў. Аднак вялікім недахопам шэрагу работ з’яўляеца іх агульны і інфармацыйны харктарап, асабліва ўлічваючы тое, што падаўляючая колькасць археалагічных калекцый, картатэка, фотатэка, справаздачы, чарцяжы, малюнкі зніклі пад час Вялікай Айчыннай вайны [33, с. 12].

У далейшым паласа рэпрэсій канца 1930-х гг. прыпыніла навуковае даследаванне археалагічных старажытнасцей. У засценках НКУС загінулі амаль усе беларускія даследчыкі.

Такім чынам, у сярэдзіне 1930-х гг. завяршыўся другі этап археалагічных даследаванняў помнікаў X – XIII стст. басейна р. Бярэзіна. Яго харктарызуецца не масавыя археалагічныя раскопкі, а пачатак сістэматyzациі помнікаў і выпрацоўкі метадычных асноў – як палявых, так і лабараторных. Даследчыкі пераходзяць да вывучэння паселішчаў, робяць першыя спробы навуковай інтэрпрэтацыі здабытага «паселішчнага» матэрыйялу, прапаноўваюць сваю тыпалогію і храналогію гарадзішчаў. Пры раскопках курганоў вялікай ўвага пачала надавацца не толькі пахавальному інвентару, але і асаблівасцям пахавальнага абрада.

На тэрыторыі, якая згодна дамовы 1921 г. адыйша Польшчы, таксама праводзіліся археалагічныя даследаванні. Так, каля вытокаў р. Бярэзіна, на беразе воз. Медзазол А. Цэгак-Галубовіч даследавала ўнікальныя курганные могільнікі X – XI стст. каля в. Парэчча [34]. Спецыфічны пахавальны інвентар у курганах з трупаспаленнем схілі даследчыцу да меркавання аб скандынаўскім паходжанні пахаваных. Яна меркавала, што на гэту тэрыторыю ў эпоху ранняга сярэдневякоўя пранікалі гандлёва-ваенныя атрады скандынаваў. Гэтае палажэнне доўгі час ставілася пад сумненне, аднак улічваючы ўнікальныя скарб дзірхемаў, шалі, грыён і меч тыпу Н (канец IX ст.), якія знойдзены ў раёне Барысава [35, с. 60 – 61], меркаванне А. Цэгак-Галубовіч аб пранікненні на гэту тэрыторыю выхадцаў з Скандынавіі выглядае не такім ужо фантастычным.

Адсутнасць уласных навуковых археалагічных кадраў і неабходнасць эканамічна-культурнага аднаўлення краіны пасля Вялікай Айчыннай вайны абузовілі пэўны перапынак у даследаваннях на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Эпізадычныя даследаванні праводзіліся даследчыкамі з Масквы, Ленінграда і інш. І вяліся толькі ў Мінску (1945 – 1951 гг.) (В.Р. Тарасенка), на заходзе Беларусі (сярэдзіна 1950-х гг.) (Індура і Мсцібава (К.Т. Кавальская, С.А. Тараканава)), паўночным-заходзе (Браслаў) (1955 – 1956 гг.), Цэнтральны Беларус (Друць) (1957 – 1965 гг.), усходзе Беларусі (Мсціслаў) (1959 – 1964 гг.) Л.В. Аляксеевым і інш.

Аднаўленне археалагічных даследаванняў уласнымі навуковымі кадрамі прыпадае толькі на 1960-я гг. [36, с. 176 – 190]. З гэтага часу ў сферу навуковых інтарэсаў трапляюць і помнікі X – XIII стст. басейна р. Бярэзіна. Так, Л.Д. Побаль спецыяльна не вывучаў старажытнасці X – XIII стст., аднак пры даследаванні помнікаў ранняга жалезнага веку аказалася, што верхня напластаванні часта змяшчалі матэрыйялы старажытнарускага часу. Такая ситуацыя назіралася пры вывучэнні комплекса з гарадзішча і селішча Шчатава (Бабруйскі раён) [37], комплекса паселішча Чырвоная Зорка (Бярэзінскі раён)¹⁵ [38] і інш. Вялікая заслуга даследчыка заключаецца ў зборы звестак і сістэматyzациі мноства розначасовых археалагічных помнікаў [39], у правядзенні шырокіх разведачных палявых работ, ва ўвядзенні ў навуковы зварот матэрыйялу, якія аказаўся па-за межамі Беларусі [7].

Археалагічныя даследаванні П.Ф. Лысенка, у асноўным, былі звязаны з вывучэннем старажытных гарадоў Беларусі, іх абарончых збудаванняў, планіроўкі, забудовы, сацыяльна-еканамічнага развіцця, палітычнай гісторыі і г.д. [40, 41]. Шмат увагі даследчык прысвяціў этнічнай атрыбуцыі помнікаў, пытанням паходжання і расселення дрыгавічоў [10]. Яго даследаванне грунтавалася на вялізарным матэрыйяле здабытым у канцы XIX ст. У.З. Завітневічам, братамі Тышкевічамі, М.М. Турбіным пад час раскопак у Бабруйскім, Барысаўскім, Рэчыцкім, Мазырскім паветах. П.Ф. Лысенка падрабязна ахарактарызваў асаблівасці пахавальнага абрада, інвентар дрыгавіцкіх курганоў, выказаў аўтарскае меркаванне аб паходжанні і межах расселення дрыгавічоў. Прыведзеныя ў дадатках замалёўкі пахавальнага інвентару з’яўляюцца адзінімі доступнымі для сучасных даследчыкаў кропніцамі¹⁶ для рэканструкцыі пахавальнага строя, харктарыстыкі матэрыйяльнай і духоўнай культуры і інш.

¹⁵ На гарадзішчы была выяўлена скандынаўская фібула тыпу JR 237 [42, с. 36], інтэрпрэтаваная Л.Д. Побалем як шпілька з рухомым кольцам

¹⁶ Усе матэрыйялы даследаванняў XIX ст. перадаваліся ў Архіў Імператарскай археалагічнай камісіі, дзе рэчавы матэрыйял мог аддзяляцца ад справаздачнай документацыі. У сувязі з гэтым матэрыйял аказаўся раскіданы па

Археалогія

Навуковыя інтарэсы Г.В. Штыхава былі звязаны з вывучэннем гарадоў Полацкай зямлі [43]. Аднак пры распрацоўцы гэтай тэматыкі аўтар часта звяртаўся да вывучэння помнікаў старажытнарускага часу басейна р. Бярэзіна. Аўтар лакалізаваў гарадзішча старажытнага Барысава і правёў раскопкі на гарадзішчы і прылягаючым селішчы, даследаваў некалькі курганоў каля Стара-Барысава, правёў раскопкі на курганных могільніках і селішчы Глівін (Барысаўскі раён). Г.В. Штыхай з'яўляецца аўтарам археалагічнай карты Беларусі [44]. Важным ўнёскам у вывучэнне этнічнай гісторыі насельніцтва IX – XIII стст. з'яўляецца яго праца «Крывічы» [22]. Аўтар удакладніў межы расселення крывічоў, акрэсліў іх этнавызначальныя прыкметы, ахарактарызаваў асаблівасці пахавальнага абраду, матэрыйальной і духоўнай культуры.

З пачатку 1960-х гг. актыўную працу па археалагічнаму вывучэнню помнікаў басейна р. Бярэзіна праводзіў Э.М. Загарульскі. Шырокай плошчай даследавалася гарадзішча Свіслач (каля 700 кв.м.), пад яго кіраўніцтвам праведзены разведачныя работы на гарадзішчы Паліцкае (Навасёлкі) (Асіповіцкі раён) [45, с. 45 – 48]. Аднак, на жаль, вялізарны матэрый, атрыманы пад час раскопак, дагэтуль застаецца не ўведзеным у навуковы зварот, акрамя шэрагу энцыклапедычных артыкулаў аўтара раскопак і паведамленняў яго вучняў і студэнтаў, якія з'яўляюцца фактычна вытрымкамі з яго справаздач [46, с. 559 – 560; 47; 48].

Вывучэннем комплекса гарадзішча – селішча IX – XIII стст. Жужлянка (Смык) (Асіповіцкі раён) (ніжнє цячэнне р. Свіслач) займаўся Ю.І. Драгун [49]. Ён даследаваў 140 кв.м на гарадзішчы Жужлянка і 244 кв.м. на прылягаючым селішчы. На гэтым помніку Ю.І. Драгун выявіў матэрый IX – XI стст., якія прадстаўлены прадстаўлены раменскай і раннеганчарнай керамікай. Раменская кераміка ў Жужлянцы, відаць, адлюстроўвае расселенне і засваенне славянамі басейна ніжнай Свіслачы і Сярэдняй Бярэзіны. Знаходкі падобнай керамікі з'ява дастаткова рэдкая, аналагічны матэрый сустэрты пры вывучэнні адкрытага гандлёва-рамеснага паселішча на р. Менка (в. Гарадзішча) [43, с. 63 – 72].

У 1970-я – пачатку 1980-х гг. палявая археалогія актыўизавала даследаванне помнікаў X – XIII стст., значная ўвага пачала надавацца вывучэнню сельскіх паселішчаў, распачалося шырокое даследаванне тэрыторый, складанне археалагічных картаў, вывучэнне сістэм расселення і гістарычных ландшафтаў. У гэты час у мэтах сістэматызацыі і папулярызацыі гісторыка-культурнай спадчыны на аснове вядомых звестак і даследаванняў апошніх гадоў сталі складацца своды помнікаў гісторыі і культуры па вобласцям [50, 51] і мясцовыя гісторыка-документальная хронікі «Памяць». Гэтыя своды ўтрымліваюць важную інфармацыю аб археалагічных помніках, прыводяцца дадзеныя аб іх раскопках, замалёўкі, схематычныя планы, фотаздымкі, паданні, пісьмовыя звесткі і г.д. На сённяшні дзень кнігі «Памяць» выйшлі амаль ва ўсіх раённых цэнтрах, якія адносяцца да басейна р. Бярэзіны (Докшыцкі, Барысаўскі, Бярэзінскі, Чэрвенскі, Асіповіцкі, Клічаўскі, Бабруйскі, Светлагорскі) [52, 53, 54, 55 і інш.].

Экспедыцыямі гістарычнага факультэта МДПУ імя А. Куляшова пад кіраўніцтвам В.Ф. Капыціна на працягу дзесятка гадоў ажыццяўляўся праект па пошуку, картографаванню, сістэматызацыі і ўзяццю пад ахову дзяржавы розначасовых археалагічных помнікаў на тэрыторыі Магілёўскай вобласці. Апошнім экспедыцыямі вывучалася археалагічная спадчына Асіповіцкага, Бабруйскага і Клічаўскага раёнаў. Выяўлены дзесяткі новых селішчаў і курганных могільнікаў X – XIII стст. На жаль, апублікованы толькі звод помнікаў па Бабруйскому раёну [56]¹⁷.

Даследаваннем курганных старажытнасцей басейна р. Бярэзіны займаецца Л.У. Дучыц. Вывучаліся асобныя курганы ў могільніках каля в. Маяк, Сімагравічы (Бабруйскі раён), Патока, Несята (Клічаўскі раён), курганы паміж в. Азярышча і Зборск (Асіповіцкі раён) [57, 58]. Атрыманы матэрый пераканаўча сведчыць аб прыналежнасці некропалей да дрыгавічоў, удакладніе асаблівасці пахавальнага абраду.

Даследаваннем старажытнасцей ранняга жалезнага веку басейна р. Бярэзіны займаецца А.У. Ільюцік. Пры вывучэнні селішча Дзеднава (Бабруйскі раён) выяўлены напластаванні старажытнарускага часу (ганчарная кераміка, пацеркі, шыферныя праселкі, свящец [59, с. 29 – 32, рис. 7 – 8, 11]. Падобная сітуацыя назіралася і пры вывучэнні селішча Ліпень і гарадзішча Зборск I (Асіповіцкі раён) [60]. Знойдзена ганчарная кераміка старажытнарускага часу, наканечнік стралы, варган.

Пры даследаванні гарадзішчаў Міхалёва II (Бабруйскі раён) і Паліцкае (Навасёлкі) (Асіповіцкі раён) М.І. Лашанковым выяўлены шматлікія артэфакты XI – XIII стст. Так на гарадзішчы Міхалёва II маеца добра выражаны культурны слой канца I тыс. – пачатку II тыс. н.э. Атрымана прадстаўнічая калекцыя ганчарнага посуду, шклянныя пацеркі, бронзавыя зярнёныя («дрыгавіцкія») пацеркі, вырабы з жалеза (нажы, фрагменты замкоў і ключоў і інш.) [61, с. 83 – 104]. Верагодна, паселішча выконвала ролю ўмацаванага цэнтра акругі і з'яўлялася тэрытарыяльна-адміністрацыйным цэнтрам сельскагаспадарчых

некалькіх установах (ДГМ (Масква), Эрмітаж (С.-Пецярбург), С.-Пецярбургскае аддзяленне Інстытута археалогіі Акадэміі навук і інш.), акрамя таго большая частка матэрыйяла аказалася дэпаспартызавана і не шыфравана [10, с. 51 – 53]. Па-сутнасці, П.Ф. Лысенка з'яўляецца адзінным беларускім даследчыкам, які здолеў у нейкай ступені апрацаваць частку здабытага ў канцы XIX ст. вялізарнага археалагічнага матэрыйяла і прадставіць яе ў манаграфіі.

¹⁷ Заўчасная смерць В.Ф. Капыціна перарвала працэс выхаду ў друк сводаў па Клічаўскому і Асіповіцкому раёнам. Палявая дакументацыя, чарцяжы, фотаздымкі захоўваюцца ў архіве гістарычнага факультэта МДПУ імя А. Куляшова.

абшчын па р. Ала. На гарадзішчы Паліцкае выражанага культурнага слоя не зафіксавана, аднак знаходкі ганчарнай керамікі, бронзавай бразготкі і фрагмента шпоры сведчаць на карысць яго заселення ў XII – XIII стст. Сталага пражывання насельніцтва ў XI – XIII стст. на гарадзішчы даследчыкам не адзначана. Мы мусім адзначыць, што раскопкам падверглася толькі мізэрная частка гарадзішча, астатня частка была ўжо размыта р. Бярэзіной, у сувязі з гэтым атрымаць больш дакладныя звесткі пра харктар паселішча ў XI – XIII стст. ужо немагчыма. М.І. Лашанкоў лічыць, што на гарадзішчы Паліцкае у старажытнарускі час мог знаходзіцца вартавы пост з Свіслацкага замка [62, с. 125 – 140; 63, с. 30 – 38].

Пры даследаванні гарадзішча Клішына (воз. Селява) (Крупскі раён) В.І. Шадыра неаднаразова фіксаваў знаходкі старажытнарускага часу (ганчарная кераміка на паселішчы складае 10 – 12 %) [64, с. 290]. У ваколіцах возера (каля в. Дакучын) былі даследаваны два кургана і дзве жальнічныя магілы, якія датуюцца XI – XIII стст. [65]. Падобныя жальнічныя магілы па структуры, абраду і пахавальному інвентару блізкі аналагічным помнікам Панямоння і Падляшиша.

Вывучэннем курганных старажытнасцей IX – XII стст. на Верхній Бярэзіне займаецца А. Вайчаховіч [66, с. 269 – 270; 67, с. 294 – 295; 68, с. 238 – 239]. Даследуюцца курганныя могільнікі з абрадам крэмациі і інгумацыі Вітунічы, Бірулі (Докшыцкі раён), Новыя Валосавічы, Звязда (Лепельскі раён) і інш.

Археалагічная экспедыцыя гістарычнага факультэта БДУ даследуе курганные могільнікі XI – XIII стст. Харчычы (Бярэзінскі раён) [69, с. 229 – 235; 70, с. 270 – 271; 71, с. 296 – 297]. Гэта адзін з добра захаваўшыхся курганных могільнікаў у склад якога ўваходзяць больш 200 насыпаў вышынёй ад 0,5 да 3 м, а з паўночна-заходняга боку могільніка знаходзіцца група грунтовых пахаванняў з каменнай абкладкай і каменнымі крыжамі грубай работы. Бачыцца, што раскопкі гэтага могільніка могуць даць матэрыял аб эвалюцыі пахавальнага абраду на працягу XI – XVI стст.

Невялікія даследаванні ў Асіповіцкім раёне, звязаныя з шурфоўкай паселішчаў, вывучэннем асобных курганоў або разведкай, вяліся Ю.А. Зайцам (гарадзішча Жужлянка, курган ва ур. Жужлянка) [72, с. 120], А. Коласавым [73, с. 312], Н.М. Дубіцкай ў Светлагорскім раёне [74, с. 281].

У рамках даследавання сельскіх паселішчаў і сістэмы расселення ў X – XIII стст. у міжрэччы Бярэзіны і Дняпра і вывучэннем помнікаў старажытнарускага часу басейна р. Бярэзіны займаецца В.І. Кошман. Праведзены палявыя разведкі на тэрыторыі Бярэзінскага, Асіповіцкага і Бабруйскага раёнаў, раскопкі на гарадзішчы (240 кв.м.) і селішчы (164 кв.м.) Капланцы (Бярэзінскі раён) [75, с. 201 – 211; 76, с. 275 – 276 і інш.), гарадзішчы Свіслач (164 кв.м) [77, с. 187 – 194; 78, с. 110 – 129; 79, с. 154 – 161]. Атрыманы матэрыял з'яўляецца каштоўнай крэніцай для харктарыстыкі матэрыяльной і духоўнай культуры насельніцтва XI – XIII стст. сярэдній Бярэзіны на паселішчах розных сацыяльна-гістарычных тыпуў (феадальныя сядзібы-замкі, вясковая паселішча сялян-абшчыннікаў), а таксама эканамічных і культурных сувязей рэгіёна. Частка атрыманага матэрыялу атрымала сваё адлюстраванне на старонках манаграфічнага даследавання [80].

Археалагічныя даследаванні апошніх гадоў даволі значна пашырыйлі нашыя веды аб матэрыяльной і ухоўнай культуры, планіроўцы, забудове і фартыфікацыі гарадскіх і сельскіх паселішчаў, удакладнілі этнічную ситуацыю ў басейне р. Бярэзіны. Атрыманы матэрыял сведчыць аб шырокіх эканамічных і культурных сувязях гэтай тэрыторыі з суседзямі. Даследаванне археалагічных помнікаў X – XIII стст. басейна р. Бярэзіны патрабуе комплекснага даследавання у плане спалучэння археалагічных, гістарычных, прыродазнаўчых навук. Неабходна прымененне статыстычных і кампьютарных апрацовак атрыманага матэрыялу.

ЛІТАРАТУРА

1. Алексеев, Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI – 30-е годы XX в. / Л.В. Алексеев. Под ред. акад. Б.А. Рыбакова. – Минск: Навука і тэхніка, 1996. – 206 с.
2. Копытин, В.Ф. Археологические памятники Кировского района Могилёвской области: Монография / В.Ф. Копытин. – Могилёв: МГУ им. А. Кулешова, 2002. – 144 с.
3. Тышкевич, К.П. О курганах на Литве и Западной Руси (археологические исследования) / К.П. Тышкевич. – Вильна: Типография А.К. Киркора, 1865. – 141 с.
4. Tyszkiewicz, E. Opisanie powiatu Borysowskiego pod względem statystycznym, geograficznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim z dodaniem wiadomości o obyczajach, śpiewach, przysłowiacz i uborach ludu, guśliach, zabobonach i t.d. / E. Tyszkiewicz. – Wilno: Druk Marcinowskiego, 1847. – 489 s.
5. Tyszkiewicz, E. Wiadomość o kurchanach / E. Tyszkiewicz // Tygodnik Peterburski. – СПб., 1837. – № 94. – ч. XVI
6. Киркор, А.К. Значение и успехи археологии в наше время / А.К. Киркор // Записки Виленской археологической комиссии. – Т. 1. – Вильна, 1856.
7. Поболь, Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши / Л.Д. Поболь. – Минск: Наука и техника, 1979. – 208 с.
8. Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. – Warszawa, 2005.

Археалогія

9. Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П.М. Шпилевский. – Минск: Полымя, 1992. – 251 с.
10. Лысенко, П.Ф. Драговичи / П.Ф. Лысенко. Под ред. В.В. Седова. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 224 с.
11. Sopodźko, T. Poszukiwania archeologiczne w powiecie Ihumieńskim. Źbiór wiadomości do antropologii Krajowej / T. Sopodźko. – T. XIII. Cz. 1. – Kraków: 1889. – S. 58 – 59.
12. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля. Очерк истории северной Белоруссии в IX – XIII вв. / Л.В. Алексеев. – М., 1966.
13. Татур, Г.Х. О курганах Минской губернии / Г.Х. Татур // Труды IX Археологического съезда в Вильне. 1893 г. Т. II / Под ред. графини Уваровой и С.С. Слуцкаго. – М.: 1897. – С. 115 – 117.
14. Татур, Г.Х. Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и её археологическое значение / Г.Х. Татур. – Мн.: Губернская типография, 1892. – 176 с.
15. Минской губернии волостным писарям и учителям народных училищ волостей Минской губернии // НГАБ. – Ф. 295. – Воп. 1. – Спр. 3823 (1882 г.).
16. Заметка Н.П. Авенариуса об его раскопках в Минской губернии в 1889 и 1890 гг. // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильно IX Археологического съезда. – Вильна: Типография А.Г. Сыркина, 1893. – С. 42 – 43.
17. Завитневич, В.З. Археологические разыскания в бассейне р. Березины // Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1892 г. / В.З. Завитневич. – СПб.: 1894. – С. 124 – 153.
18. Завитневич, В.З. Археологические раскопки в системе рек Нёмана и Березины // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 2. / В.З. Завитневич. – Киев: 1888. – С. 270 – 280.
19. Завитневич, В.З. Область драговичей как предмет археологического исследования // Труды Киевской духовной академии / В.З. Завитневич. – Т. 2. Кн. 8. – Киев, 1886. – С. 569 – 603.
20. Завитневич, В.З. Формы погребального обряда в могильных курганах Минской губернии // Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893 г. / В.З. Завитневич. Под ред. графини Уваровой и С.С. Слуцкаго. Т. 1. – М.: 1895. – С. 221 – 235.
21. Мышенков, Н. Курганы Бобруйского уезда Минской губернии: (Исследования 1888 г.) // Вестник археологии и истории / Н. Мышенков. – Вып. IX. – СПб.: 1892. – С. 59 – 97.
22. Штыхаў, Г.В. Крыўічы: Па матэрыйалах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / АН Беларусі. Інстытут гісторыі / Г.В. Штыхаў. Пад рэд. М.А. Ткачова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 191с.
23. Опросные листы 1924 г. по Бобруйскому уезду. Бобруйск-Осиповичи // Архіў ІГ НАН Беларусі. – Спр. 69. – Воп. 1.
24. Опросные листы 1924 г. по Игуменскому уезду // Архіў ІГ НАН Беларусі – Спр. 70. – Воп. 1.
25. Опросные листы 1924 г. по Минскому и Борисовскому уездам // Архіў ІГ НАН Беларусі. – Спр. 71. – Воп. 1.
26. Нямцоў, А. Экскурсія вучняў Асіповіцкай сямігодкі / А. Нямцоў // Наш край. Штомесячнік Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускага Культуры. – 1925. – № 2. – С. 21 – 25.
27. Ляўданскі, А.М. Археолёгічныя досьледы ў Барысаве / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. Кніга 11. Працы археолёгічнай камісіі. Т. II. – Мінск: 1930. – С. 253 – 261.
28. Ляўданскі, А.М. Кароткае паведамленне аб досьледах культур эпохі жалеза ў БССР у 1930 – 1931 гг. / А.М. Ляўданскі // Працы секцыі археолёгіі. Т. III. – Мінск: 1932. – С. 230 – 235.
29. Ляўданскі, А.М. Да гісторыі жалезнай прамысловасці на Беларусі па данных археолёгіі / А.М. Ляўданскі, К.П. Палікарповіч // Савецкая Краіна. – 1932 г. – № 5. – С. 55 – 84.
30. Шутаў, С.С. Археолёгічныя разведкі на ніжній Свіслачы ўлетку 1926 г. / С.С. Шутаў, М.М. Улашчык // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. Кн. 11. Працы археалагічнай камісіі. Т. 2. – Мінск, 1930. – С. 105 – 120.
31. Рынейскі, А. Да археолёгічнага вывучэння Беларусі / А. Рынейскі // Наш Край. Штомесячнік Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускага Культуры. – 1929. – № 11. – С. 73 – 74.
32. Рынейскі, А. Разведачная археолёгічная экспедыцыя / А. Рынейскі // Наш край. Штомесячнік Цэнтральнага Бюро Краязнаўства пры Інстытуце Беларускага Культуры. – 1929. – № 8 – 9. – С. 87.
33. Вяргей, В.С. Археалагічная навука ў Беларускай ССР, 1919 – 1941 гг. / В.С. Вяргей. – Мінск, Навука і тэхніка, 1992. – 144 с.
34. Cehak-Holubowiczowa, H. Slowiańsko-wareskie cmentarzyko kurhanowe koło Porecza w powiecie Dziśnieńskim / H. Cehak-Holubowiczowa // Przeglad archeologiczny. – № 6. – zesz. 2/3. – Poznań, 1938 – 1939. – S. 178 – 203.
35. Рябцевич, В.Н. Монетная часть Брилёвского денежно-вещевого комплекса конца IX в. / В.Н. Рябцевич // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород. 16 – 21 апреля 2001 г. Тезисы докладов и сообщений. – С.-Пб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001. – С. 60 – 61.
36. Алексеев, Л.В. Археология средневекового периода в Белоруссии (1950 – 1990 гг.) / Л.В. Алексеев // Российская археология. – 1998. – № 3. – С. 176 – 190.

37. Поболь, Л.Д. Поселения железного века около д. Щатково Бобруйского района / Л.Д. Поболь // Белорусские древности. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (январь – февраль 1968). – Минск: Институт истории АН БССР, 1967. – С. 182 – 242.
38. Поболь, Л.Д. Старожытныя паселішчы на Сярэднія Бярэзіне / Л.Д. Поболь // Беларускія старожытнасці. Матэрыялы канферэнцыі па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый. – Минск: Институт истории АН БССР, 1972. – С. 117 – 149.
39. Поболь, Л.Д. Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа зарубинецкой культуры – с середины III в. до н. э. по начало II в. н. э) / Л.Д. Поболь. Ред. Ю.В. Кухаренко. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 424 с.
40. Лысенко, П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Наука и техника. 1974. – 200 с.
41. Лысенко, П.Ф. Туровская земля (IX – XIII вв.) / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 268 с.
42. Дернович, С.Д. Скандинавские древности эпохи викингов на территории Беларуси / С.Д. Дернович. – Минск, 2006.
43. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. АН БССР. Институт истории; Науч. ред. В.П. Даркевич. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.
44. Штыхов, Г.В. Археологическая карта Белоруссии. Памятники железного века и эпохи феодализма. Вып. 2. / Г.В. Штыхов. – Минск: Полымя, 1971. – 276 с.
45. Жихарева, Л. Городище Городок / Л. Жихарева // Тезисы III региональной студенческой археолого-этнографической конференции ВУЗов северо-запада СССР. – Рига, 1971. – С. 45 – 48.
46. Ваганава, А.М. Свіслач / А.М. Ваганава // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінск, 1993. – С. 559 – 560.
47. Дайчик, Г. Топография и оборонительные сооружения Свислочского замка XII в. / Г. Дайчик // Тезисы III региональной студенческой археолого-этнографической конференции ВУЗов северо-запада СССР. – Рига, 1971. – С. 42 – 44.
48. Гаврилюк, Н. Стеклянные изделия Свислочского замка (по материалам раскопок 1969, 1970 гг.) / Н. Гаврилюк // Тезисы III региональной студенческой археолого-этнографической конференции ВУЗов северо-запада СССР. – Рига, 1971. – С. 40 – 42.
49. Драгун, Ю.И. Раннеславянское поселение в нижнем течении р. Свислочь / Ю.И. Драгун // Белорусские древности. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (январь – февраль 1968). – Минск: Институт истории АН БССР, 1969. – С. 422 – 431.
50. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэд. кал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1986. – 408 с.
51. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэд. кал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 284 с.
52. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Асіповіцкага раёна. – Мн.: БЕЛТА, 2002. – 720 с.
53. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Бабруйскага раёна / Беларус. Энцыкл.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 1998. – 608 с.
54. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Барысаў і Барысаўскага раёна / Беларус. Энцыкл.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э.Э. Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 1997. – 800 с.
55. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Бярэзінскага раёна / Беларус. Энцыкл.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, БелЭн, 2003.
56. Копытин, В.Ф. Археологические памятники Бобруйского района Могилёвской области: Монография / В.Ф. Копытин. – Могилёв: МГУ им. А. Кулешова, 2001. – 147 с.
57. Дучыц, Л.У. Курганы Бабруйщины / Л.У. Дучыц // Старожытнасці Бабруйщины. – Бабруйск: 1998. – С. 18 – 25.
58. Дучыц, Л.У. Раскопкі курганных могільнікаў каля вёсак Патока і Нясята Клічаўскага раёна Магілёўской вобласці / Л.У. Дучыц, С.Д. Дзярновіч, В.І. Кошман // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Да 70-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенка. – № 3. – 2001. – С. 165 – 172.
59. Ильютик, А.В. Селище Дедново на Березине / А.В. Ильютик // Старожытнасці Бабруйщины. – Бабруйск: 1998. – С. 26 – 32.
60. Ильютик, А.В. Городище Зборск / А.В. Ильютик // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 5. – Минск, 2002. – С. 41 – 50.
61. Лошенков, М.И. Михалёвское городище / М.И. Лошенков // Старожытнасці Бабруйщины. – Бабруйск: 1998. – С. 83 – 104.
62. Лошенков, М.И. Городище Палицкое / М.И. Лошенков // Iš baltų kulturos istorijos. – Vilnius, 2000. – S. 125 – 140.
63. Лашанкоў, М.І. Паліцкае гарадзішча і яго месца сярод помнікаў басейна Бярэзіны / М.І. Лашанкоў // Заслаўскія чытанні 1995 года. – Заслаўе, Інстытут гісторыі АН Беларусі, 1997. – С. 30 – 38.
64. Шадыра, В.І. Новыя дадзеныя з раскопак гарадзішча Клішына Крупскага раёна / В.І. Шадыра // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 290.
65. Шадыра, В.І. Таімніцы возера Селява / В.І. Шадыра // Беларускі гістарычны часопіс. – № 2. – 2006. – С. 42 – 46.

Археалогія

66. Вайцяховіч, А. Даследаванні ў Докшыцкім і Лепельскім раёнах / А. Вайцяховіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 18. – 2003. – С. 269 – 270.
67. Вайцяховіч, А. Даследаванні курганных могільнікаў у Віцебскай вобласці / А. Вайцяховіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 294 – 295.
68. Вайцяховіч, А. Працы на курганных могільніках у Віцебскай вобласці / А. Вайцяховіч, П. Кенька // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 20. – 2005. – С. 238 – 239.
69. Плавинский, А.Н. Погребальные памятники возле деревни Харчики / А.Н. Плавинский // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 17. – 2002. – С. 229 – 235.
70. Плавинский, А.Н. Раскопки курганов у деревни Харчики / А.Н. Плавинский // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 18. – 2003. – С. 270 – 271.
71. Плавинский, А.Н. Раскопки курганного могильника Харчики в 2003 г. / А.Н. Плавинский // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 296 – 297.
72. Заяц, Ю.А. Новые материалы и памятники раннего железного века и третьей четверти I тыс. н.э. в Минском Поднепровье и Витебским Подвінье / Ю.А. Заяц // Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвінья. – Минск, 2003. – С. 118 – 121.
73. Коласаў, А. Археалагічны разведкі 2003 г. у Асіповіцкім, Мсціслаўскім і Чэрвяцкім раёнах Магілёўскай вобласці / А. Коласаў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 312.
74. Дубицкая, Н.Н. Археологические исследования в бассейне нижней Березины / Н.Н. Дубицкая // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 19. – 2004. – С. 281.
75. Кошман, В.І. Гарадзішча Капланцы / В.І. Кошман // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 17. – 2002. – С. 201 – 211.
76. Кошман, В.І. Палявыя даследаванні ў Капланцах / В.І. Кошман // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 18. – 2003. – С. 275 – 276.
77. Кошман, В.І. Тапографія, планіроўка і фартыфікацыя Свіслацкага замка ў XII – XVII стст. / В.І. Кошман // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 3. – 2001. – С. 187 – 194.
78. Кошман, В.І. Гарадзішча Свілач (матэрыялы даследавання 2000 г.) / В.І. Кошман, А.У. Ільюцік // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 5. – 2003. – С. 110 – 129.
79. Кошман, В.І. «Свіслацка-Бярэзінскі» мікрарэгіён ў X – XIII стст. / В.І. Кошман // Археалогія эпохі сярэдневякоўя (да 75-годдзя з дня нараджэння П.Ф. Лысенкі) / Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – № 12. – 2006. – С. 154 – 161.
80. Кошман, В.І. Паселішчы міжрэчча Бярэзіны і Дняпра ў X – XIII стст. / В.І. Кошман. – Мінск, Беларуская навука, 2008. – 281 с.

ШПІЛЬКІ «ПУС ЕПІ» З ТЭРЫТОРЫІ ПОЛАЦКА: КЛАСІФІКАЦЫЯ, ХРАНАЛОГІЯ І ПРАБЛЕМА ПАХОДЖАННЯ

*I.U. MAGALINSKI
(Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік)*

Даследуюцца шпількі «пус епі», якія былі выяўлены на тэрыторыі Полацка і на сёняшні момант захоўваюцца ў фондах НПГКМЗ. На аснове вывучэння 136 прадметаў паводле формы галоўкі вылучаюцца чатыры тыпы артэфактаў: 1) з галоўкай, утворанай накручваннем дроту; 2) з сукэльнаметалічнай галоўкай; 3) з галоўкай у выглядзе пытальника; 4) з цвіканадобнай галоўкай. Выказваецца меркаванне аб заходненеўрапейскім паходжанні шпілек.

Уводзіны. Археалагічны даследаванні старажытнага Полацка далі багаты матэрыял для рэканструкцыі розных бакоў жыцця яго насельнікаў. Асаблівае значэнне ў гэтым кантэксле маюць вырабы з каляровых металau, якія зайды адлюстроўвалі не толькі эстэтычныя густы сваіх гаспадароў, але таксама іх сацыяльны і маёмасны статус.

Падчас вывучэння прадукцыі мясцовых ювеліраў XIV – XVII стст. асаблівую ўвагу трэба звязаць на масавыя, серыйныя рэчы стандартызаванага выгляду, якія былі шырока прадстаўлены ў матэрыяльнай культуры насельніцтва старажытнага горада. Сярод такіх прадметаў, выяўленых на тэрыторыі Полацка, асаблівую цікаласць уяўляюць шпількі «пус епі». Не гледзячы на прыналежнасць гэтых прадметаў да катэгорыі ювелірных упрыгажэнняў, яны вылучаюцца мінімалізмам знежння выгляду і выразнай функцыянальнай арыентаванасцю.

Назва шпілек паходзіць з чувашскай мовы («пүс ѹппи») і перакладаецца як «галаўная шпілька» [2, с. 166]. У рускай транскрыпцыі яна гучыць як «пус ѹеппи» [8, с. 142]. Паводле правіл беларускай арфаграфіі, дадзены тэрмін павінен запісвацца як «пус епі».

Выкарыстанне гэтай назвы для абазначэння асобнага віду ювелірных упрыгажэнняў тлумачыцца толькі трывалай гісторыяграфічнай традыцыяй, бо сам тэрмін не адлюстроўвае рэальнага функцыянальнага прызначэння і тыпалагічнай разнастайнасці шпілек.

У матэрыяльнай культуры паволжскіх народаў тэрмін «пус епі» выкарыстоўваўся не столькі для назвы саміх шпілек, якія ўжываліся для мацавання галаўной павязкі (сурпан) з перавяззю (масмак),